

Egy kolozsvári festőművész a nagy háborúban

Tóth István első világháborús levelei Kelemen Erzsébethez

A nagy háború kitörése és befejeződése között feszülő időszak centenáriumának megünneplése alkalmából már eddig is számtalan tudományos, ismeretterjesztő írás, publicisztika, könyv látott napvilágot, és a különböző kiállításoknak egy része is ezt a tematikát járja körül.

A történettudomány többek közt próbálja megérteni a különböző társadalmi rétegek (elsősorban értelmiségiek, írók, költők, művészek stb.) részvételét a háborúban és az ő felelősségüket, továbbá a háborús lelkesültség és kiábrándultság motívumait. Az értelmiség mobilizációját elsősorban az sarkallta, hogy sokan harcolni akartak, és nem szellemi munkával foglalkozni a hátszágban, de az is motiválta őket, hogy fizikai bátorságukat is bizonyítsák. Másodsorban a háborúban az intellektuális cselekvés új irányát vélték felfedezni, ugyanis „(a) háború, az egymás iránti gyűlölet az értelmiség – az írók, társadalom- és természettudósok, művészek – számára olyan volt, mint egy új, kísérletezésekre alkalmas nagy laboratórium.”³ Ezzel összefüggésben a XX. század elejére kiüresedett, tartalom nélküli képzőművészetre találóan mondta Julius Meier-Graefe: „A művészet sokaknak időtöltés volt. Voltak színeink, vonalaink, képeink. Volt fényűzésünk. Voltak emlékeink. Ami hiányzott, a tartalmat, azt hozza most, testvérek, az

¹ Lőrinczi Dénes a BBTE Történelem és Filozófia Karán végzett Kolozsváron. Levéltár szakon, majd a jelenkor története és a nemzetközi kapcsolatok mesteri szakon tanult. Jelenleg levéltáros egy sepsiszentgyörgyi magánvállalkozásnál, kutatási területe az első világháború kitörésétől a két világháború közötti időszakig terjed.

² Molnár Lehel a Kolozsvári PTI Unitárius Karán szerzett lelkészi oklevelet, a Szegedi Tudományegyetem Magyar Irodalom Tanszékének doktorandusza. A Magyar Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának levéltárvezetője. Kutatási területe elsősorban az egyháztörténet, rendszeres teológia.

³ Balázs Eszter idézi Prochasson, Christophe, Rasmussen, Anne: *Au nom de la patrie. Les intellectuels et la première guerre mondiale (1910–1919)*. Paris, 1996, Broché. Lásd: Balázs Eszter: Káprázattól az illúzióvesztésig: a háború jelentései a Nyugatban. (1914. augusztus–1915. augusztus). *Médiakutató*, 2010 tavasz. http://www.mediakutato.hu/cikk/2010_01_tavasz/07_első_vilaghaboru_a_nyugatban/ (Utolsó letöltés: 2016. január 19.)

idő. Legyünk méltók hozzá... Tüzes örvények, nyomorúság és vér, szeretet és szent gyűlölet válnak élményekké. – Jaj a művészeknek, kinek ma nincsenek élményei...⁴

Az „élményszerzés” legkézenfekvőbb módja a háborúban való személyes részvétel volt, melyben a művészek új ihletforrást láttak. Közülük sokan önként vonultak be, másokat, például az 1890–1892-ben születetteket, besoroztak, de a legtöbb művész a sajtóhadiszállás tagjaként vett részt a harctereken.⁵

Az első világháború kitörése a propagandában is újdonságokat eredményezett. Olyan szervezetet kellett létrehozni, amely a tudósítokat biztonságosan, megfelelő ellenőrzés mellett juttatta el a frontra, ahonnan beszámolókat küldhettek az őket delegáló lapoknak. A hadseregekben szolgáló, mundérba öltöztetett civilekből jól-rosszul kiképzett katonák harckészségének fenntartása képezte a háborús propaganda legfőbb célját. A lankadó harci kedv ugyanis komolyan veszélyeztette volna a hadviselő felek esélyét a küzdelem folytatására.⁶ Tehát a háború szolgálatába állított sajtópropaganda feladata a hazai olvasók, a hátszágban maradtak tájékoztatása, a háborús ügy melletti mozgósítás, a külföldi közvélemény befolyásolása stb. mellett a harci kedv elevenen tartása volt. Ezért 1914 augusztusában a császári és királyi hadsereg főparancsnokságán belül megalakult a sajtóhadiszállás, ahová újságírók, fotósok, filmesek és képzőművészek tartoztak, majd ez utóbbi csoport részére létrehozták a hadifestők intézményét.⁷ Az ő feladatuk volt a háborús események dokumentálása, azaz hogy művészi eszközökkel illusztrálják a mindennapokat, a dicsőséges pillanatokat, a vezéreket és a kiváló egyéniségeket, hősokeket. A sajtópropaganda elvárásainak megfelelően a háborút „esztétikusan” kellett bemutatniuk.

Az eredmények láttán 1915-ben már így szólalt meg Fónagy Béla „A háború, amely vérral rajzolja meg a világ területi és társadalmi új felosztását, az események legfinomabb megérzőiben, a művészeltekben is új érzéseket, témákat és megoldásokat fog kiváltani. A világháború borzalmas vérfürdőjéből már mintha egy más, egy új művészet hajnala derengene.”⁸

Nem tudjuk, hogy Tóth István tagja volt-e a hadifestők intézményének. Ellenben abból a premisszából kiindulva, miszerint ritkán fordult elő, hogy a

4 Felvinczi Takács Zoltán: Új csataképek. *Nyugat*, 7. évf. (1914), 18–19. sz. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00159/05186.htm> (Utolsó letöltés: 2016. január 19.)

5 Róka Enikő: Művészek a háborúban. *Rubicon*, 2015/1. 51.

6 Pollmann Ferenc: Haditechnika, stratégia, propaganda. A hadviselés átalakulása az első világháborúban. *Rubicon*, 2015/1. 19.

7 Bővebben Róka Enikő: Művészek a háborúban. *Rubicon*, 2015/1. 51.

8 Fónagy Béla: Művészet a had- és népegészségügyi kiállításon. *Művészet*, 1915/6. 254.

sajtóhadiszállás tagjai igazi harci események szemtanúi lehettek, a későbbiekben felvázolt katonai pályája alapján arra következtethetünk, hogy Tóth nem volt tagja, ugyanis több hadszíntérre is kivezényelték, ahol néhányszor meg is sebesült.

Ezen a ponton áttérünk Tóth István életútjának rövid bemutatására, ezen belül pedig a nagy háborúban való részvételére.

Tóth István rajztanárt, grafikust, festőművészt a 21. század újra felfedezte magának. Halálának 40. évfordulóján, 2004-ben a *Művelődés* folyóirat gondozásában megjelent Sas Péter *Az erdélyi festészet lírikusa, Tóth István* című kis albuma, melyről Gaal György a *Keresztény Magvetőben* írt könyvismertetést⁹. A recenzius ugyanakkor azt is áttekintette, hogy az ezredfordulón kik tisztelegtek Tóth István művésze előtt, írásban vagy előadások formájában, nem utolsósorban egy, a meglepetés erejével ható gyűjteményes kiállítás megrendezésével.

Jelen írásunk továbbra is elevenen kívánja tartani a festő-lírikus emlékét azáltal, hogy a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárában, a töredékes Kelemen Lajos hagyatékban nemrég megtalált, rajzokkal gazdagon illusztrált négy, a nagy háborúban írt levelét és egy húsvéti köszöntőjét közzétesszük. Tóth István ezen leveleket Kelemen Lajos kislányának, Kelemen Erzsikének¹⁰ írta, aki az első levél kézhezvételekor, 1916-ban, mindössze 5 éves volt.

Tóth István 1892. május 29-én született Marosvásárhelyen. Apja torockói származású unitárius lévén, fiát magától értetődően a kolozsvári Unitárius Kollégiumba küldte tanulni, ahol Kövendi Nagy Gyula rajztanár fedezte fel nem mindennapi tehetségét. Történelemtanára, a későbbi erdélyi magyar történetírás legendás alakja, az Unitárius Egyház és az Erdélyi Múzeum-Egyesület levéltárosa, Kelemen Lajos is egyengette a fiatalember tehetségének kibontakozását, elsősorban genealógiai, heraldikai illusztrációk elkészítésével bízta meg. Ezáltal a tudós és a jövődóbeli festő között életre szóló barátság alakult ki, és nem véletlen, hogy a már-már családtagnak számító Tóth bensőséges, közvetlen, játékos, humorosan mesélő stílusban írt leveleivel meg akarta örvendeztetni Bubát, ahogyan Kelemen Lajosnak kislányát a leveleiben szólította.

Tóth István útja a kolozsvári kollégiumból a budapesti Rajztanárképző Intézetbe vezetett, és alighogy lediplomázott, majd hazatért Kolozsvárra, máris várta

⁹ Dr. Gaal György: Könyvzemle. Sas Péter: *Az erdélyi magyar festőművészet lírikusa, Tóth István. Művelődés [Kiadása] Kolozsvár, 2004. 80 1. Keresztény Magvető, 2005/1. 80–82.*

¹⁰ Kelemen Erzsébet 1911-ben született, és 1939-ben, Mizgan János feleségéként fiatalon halt meg.

az első világháborús katonai behívó. Kezdetben a marosvásárhelyi 62. közös, majd a kolozsvári 51. gyalogezredhez került.

Az 51. gyalogezredet még a 18. század elején Lipót király idejében állították fel. A bakákat kezdetben a Felvidékről, majd 1714-től Erdélyből toborozták.¹¹ A világháború kitörése előtt az 51-es bakákat csak Kolozs és Szilágy vármegyéből sorozták. A legénység így főleg román és magyar nemzetiségűekből állt. Az ezred parancsnoka Svetozar Borojević von Bojna gyalogsági tábornok volt.¹²

Az ezred zászlóaljai 1914-ben Marosvásárhelyen, Kolozsváron és Boszniában állomásoztak. A kolozsvári 51-esek kiegészítő zászlóalja augusztus 2-án indult Boszniába, majd néhány nappal később a Marosvásárhelyen lévők Kolozsvárra érkezve, állományuk és felszerelésük feltöltése után Galíciába, az orosz frontra indultak, ahová augusztus 12-re érkeztek meg.¹³

1914 őszén a Galíciában lévő 51-esek többször szembekerültek az orosz túlerővel, de a súlyos veszteségek ellenére is sikerült előrenyomulniuk, és visszaverniük az ellenséget. Év végén az ezredet Galíciából Orosz-Lengyelországba vitték, mert a hírszerzés szerint az oroszok Varsó és Ivangorod közt nagy erővel keltek át a Visztulán, döntő támadásra készültek. Az itteni harcokban az 51. gyalogezred a nagy veszteségek miatt már csak 7 századból állt. Az újesztendőre azonban az orosz-lengyelországi front megmerevedett, és véglegesen beállott a csend. Harcok nem voltak, az állomány növekedett. A januári utánpótlással az ezred 2105 puskára emelkedett, majd az év közepéig ez a szám 5043-ra szaporodott.¹⁴ Az ekkor bevonuló utánpótlás katonái közt, kezdetben őrmesterként, majd hadnagyként ott volt Tóth István is.

Tóth István családi és szellemi hagyatéka elkallódott, vagy valahol lappang, így világháborús részvételéről primer forrásként ez idáig csak a most előkerült négy levél és egy üdvözet tanúskodik. Azonban Sas Péter fentebb említett kötetében többször idéz Kelemen Lajos naplójából, amelyben hézagosan ugyan, de nyomon követhetjük a fiatal művész katonáskodását.¹⁵

Tóth Istvánt az alapkiképzés után 1915. január 14-én Jakobeni-be, a bukovinai frontra küldték. Kelemen Lajos naplójában így emlékszik vissza: „1915. janu-

¹¹ Deseő Lajos, Ardóai Gyula (szerk): *Erdélyi ezredek a világháborúban*. Budapest, 1941, Ardóai Irod. és Könyvkiadó Váll. 179.

¹² Uo. 182.

¹³ Uo. 182

¹⁴ Uo. 184–185.

¹⁵ Tekintettel arra, hogy a Sas Péter-kötet elég ritka, és Kelemen Lajos naplója is kiadatlan, ezért célszerűnek tartottuk szó szerint idézni Sas kötetéből a Tóth Istvánra vonatkozó naplóbejegyzéseket.

ár 16. Mindegyre szállítják a csapatokat. Tegnapelőtt reggel 9 órakor ment el Tóth István is, most már őrmesteri rangban, amint hallottuk, Szerbia felé. Néhányszor már úgy volt, hogy indulnak. Nálunk többször járt fenn esténként, s mikor utoljára volt itt, megállapodtunk, hogy indulás előtt telefonoz hozzánk. Tegnapelőtt aztán 3/4 8-kor megszólalt a telefon, s valaki a laktanyából jelezte, hogy rögtön indulnak. Én éppen indultam a kollégiumba, s mire leértem, már a kollégák újságolták, hogy ott ment el két század az iskola előtt, vígan, jókedvűen, s köztük volt Tóth István is.” Mire Bukovinába vergődtek, menetzászlóaljukat Orosz-Lengyelországba, Petrików és Tomaszów felé fordították. Kelemen naplója erről is tudósít: „1915. február 13. Szerdán érkezett Tóth István levelezője Petrikauból. Ő itthon is mind azt mondta, hogy őket valószínűleg Varsó ostromára viszik, de aztán Bukovinába mentek. Innen hozták vissza s vitték fel őket Orosz-Lengyelországba.” Még a fronton, a lövészárkokban is szorgalmasan rajzolgatott, megörökítve bajtársait, a felettes tisztet, a hiteles valóságot. Amikor előjárói már nagyon rákaptak az ingyenes arcképekészítésre, beszüntette művészi tevékenységét.

Művészi tevékenysége nem mentesítette az ütközetekben, a harcokban való részvétel alól. 1915. augusztus 14-én egy roham során többször megsebesült, bal vállán és tüdején érte találat. Felgyógyulása hosszú időt vett igénybe. Kelemen Lajos naplójában erről is megemlékezett: „1915. szeptember 9. Ma délután meglátogattuk Erzsikével [feleségével] másodszer Tóth Istvánt. Most már nem szabad beszélnie. Gondoltam, hogy előbb sem lett volna szabad. Csak félórát ültünk le nála, hogy nehogy fáradjunk. Ideadta szép táborigrajzát s rajzlapjait, melyekben rendkívül érdekes irónrajzok, a rajzkönyvben több tollrajz, egy igen szép pasztell, s az egyes lapokon hat gyönyörű, finom tollrajz, igazi művészi emlékei a háborús távollétnek. Az ezred történetéhez néhány pompás illusztráció kerülhet ki belőlük.”

1915 őszén egy prágai kitérő után az olasz fronton találta magát. Ez esemény is visszatükröződött Kelemen Lajos naplójában. „1915. november 3. Szegény Tóth István ma ment vissza Prágába. Bekísérte Désről az édesanyja is. Háromnapos szabadságon volt otthon. Itt este nálunk hallotta a harctéri helyzet e szomorú változását, s nagyon rosszkedvű lett. Igen meg van hűlve, sebének gyógyulása sem tökéletes, és most, ahogy fölérkezik Prágába, biztosan mindjárt kiviszik, éppen a télre forduló rossz időben. Bátor, bizakodó, jó katona, de őt is nehezen érintette a rossz hír.” A Prágában eltöltött időszak eredménye újabb ötven tollrajz, vízfestmény és pasztellkép lett. „Köztük néhány, mint az Istentisztelet egy csűrben, Fényszóró, Kiképzőiskolában, kompozíciójában és világitási megoldá-

saival valóságos mesterművek voltak. Rendre alkalmilag mind hazaküldözte és hozta, s évekig én őriztem azokat» – emlékezett Kelemen Lajos.¹⁶

A fronton nagy volt a veszteség, de az 1916-os év tavaszának nyugalmasabb időszaka lehetővé tette, hogy az 51-es ezred újból regenerálódjon. Tóth István hadnagynak ekkor akad ideje, bizonyára korábbi ígétét beteljesítve, hogy két levelet is írjon Bubának. Közvetlen melegség és humor árad ezekből a sorokból, és a rajzok vizuális élményével Tóth tulajdonképpen plasztikusabbá, emészthetőbbé akarta tenni a gyermeki lélek számára is azt a káoszt és borzalmat, amelyet a kislány érzékelt ugyan, de nem értett.

1916. július végén újabb orosz támadás próbálta meg áttörni az ezred védvonalát, eredménytelenül. Ezt követően kezdetét vette „a szürke állásélet”, amely 1917 tavaszáig tartott.¹⁷ Ebből a szintén békésebb frontszolgálati időszakából származik Tóth István húsvéti köszöntője és harmadik levele. Írásában beszámol a bakák életéről, felszereléséről, időtöltéséről, arról, hogy hogyan figyelik folyamatosan a „muszkák” mozgását stb. Lényegében egy nyugodtabb időszak zsánerképét, egy háborús csendélet már-már idillikus állapotát festi le, amikor csupán a hideg téllal kellett komolyabban szembenézniük.

1917-ben kitört az orosz forradalom. A főleg szociális nehézségek és emberáldozatok miatt megbukó cári Oroszország helyét átvette a nagytömegek támogatását élvező Lenin irányította szovjet vezetés.¹⁸ Az orosz arcvonal már korántsem jelentette azt az erőt, mint korábban, végül az orosz-német különbélke során megszűnt a keleti-front. Ennek eredményeképpen a központi hatalmak jelentős létszámú haderőt tudtak az olasz frontra szállítani, hogy Isonzónál megtámogassák kifáradt csapataikat. Minden valószínűség szerint Tóth István is ekkor került az olasz frontra, de a régi tüdősebének nem tett jót a kavernák¹⁹ levegője, ezért Laibach és Budapest kórházaiban ápták. Gyógyulását követően visszaküldték Triesztbe, majd 1918 elején Feletto, Udine és Fagagna vidékére, Felső-Olaszországba. A gyönyörű környezet és a háború szörnyűségeinek különös keveréke újabb műalkotások elkészítésére ösztönözte.²⁰

¹⁶ Kelemen Lajos naplójának részleteit Sas Péter idézi: *Az erdélyi festészet lírikusa, Tóth István*. Kolozsvár, 2004. 8–9.

¹⁷ Deseő Lajos, Ardó Gyula (szerk): *Erdélyi ezredek a világháborúban*. Budapest, 1941, Ardó Irod. és Könyvkiadó Váll.. 191.

¹⁸ Galántai József: *Magyarország az első világháborúban. 1914–1918*. Budapest, 1974, Akadémiai Kiadó. 376.

¹⁹ Az első világháború hegyi harcaiban sziklába vajt fedezék.

²⁰ Sas Péter: *Az erdélyi festészet lírikusa, Tóth István*. Kolozsvár, 2004, Művelődés. 9.

Az egyesített központi haderő sikere nem maradt el, év végére áttörték az olasz frontot (XII. isonzói vagy I. piavéi csata), és a Piave folyóig nyomultak előre, ahol a telet töltötték. A vezérkar úgy gondolta, hogy majd egy újabb elsőprő erejű támadással (II. piavéi csata) Olaszországot térdre kényszerítik, és fegyverszünetet kötnek. A terv kivitelezése érdekében 1918 január–februárjában már olyan intézkedéseket foganatosítottak, amelyek a Piave-front napi tevékenységét és az offenzíva előkészületeit szolgálták. A tisztek és katonák számára a legújabb harcmodor, valamint fegyverek használatának elsajátítására kiképzéseket szerveztek. Az ezredek legénységének gyakorolniuk kellett a gyors, eltökélt rohamot, áthaladást az ellenség zárótüzén, az akadályok leküzdését, a kézigránát-dobást, az ellenséges árokban vívott közelharcot, és a mélységbe való előnyomulás módjait.²¹

Tóth István negyedik, egyben utolsó levelét épp a II. piavéi csatára készülő egyik kiképzőtáborból írta, melyben plasztikusan ábrázolta a felkészülést.

„A fronton készült alkotásai – több mint 150 kép – sajnálatos módon mind elvesztek. Az olaszországi – általa szervezett – ún. »Károly-hét« alkalmából levelezőlapokon sokszorosított rajzai láttán érzékelhető igazán ez a pótolhatatlan veszteség. Különösen az *Ütközet után* és az *Irsay zászlós temetése* címet viselő alkotásai voltak nagy hatással a szemlélődő nézőre. Láttukra állapította meg Kelemen Lajos, hogy Tóth István a háború művészetének magyar Millet-je lehetne.” (...)

1918 őszén a képeket alkotójuk Kelemen Lajostól felkérte Prágába, és mind-egyiket állomáshelyére, az Ujezd-laktanyába vitte. Októberben néhány nap szabadságot kapott, és hazautazott Kolozsvárra. Ott érte a prágai forradalom kitörésének híre. Rögtön képei után indult, de a budapesti pályaudvaron rekedt, nem juthatott tovább. Így történhetett, hogy az összes, fronton készült alkotásainak egyszerre veszett nyoma prágai kaszárnyájában. Kelemen Lajos naplója így rögzítette a történeteket: „1919. február 18. Tegnap este Tóth István nálunk lévén, rajzairól szinte teljes biztosra vett hírt kapott oly értelemben, hogy azok legnagyobb valószínűséggel Prágában elvesztek. Selmeczi százados mondta, hogy becsomagolt rajzai a közt az 50 láda közt voltak, melyekben az ezred történetének anyaga s hivatalos irományai is ott voltak. Néhány rajza a lakásán volt, s legénye azokat ruhaneműivel együtt elvitte, és a többi rajzhoz csomagolta. Nagy valószínűséggel együtt estek az ott külön alakult román zászlóalj kezébe. Ha még a

²¹ Bencze László: *A Piave-front*. Budapest, 2003. <http://mek.oszk.hu/05000/05005/html/#109> (Utolsó letöltés: 2016. január 21.) Külön 40–60 fős kurzusok voltak: a géppuskásoknak 8 hét, a rohamosztagosoknak 4 hét, az aknavető kezelőknek 4 hét, az alpinistáknak 4 nap, a telefonosoknak 12 hét.

Sokol²² tette volna reá a kezét, akkor remény lehetne hozzá, de így nem nagyon bízhatunk.”²³

A háborút követően Tóth István Kolozsváron az egy évig működő Tanárképzőben oktatott, utána a Marianum Leánynevelő Intézetnél kapott katedrát. 1925-től óraadó, majd rendes tanárként egykori iskolája, az Unitárius Kollégium alkalmazta az 1948-as államosításig.

Azt az óriási veszteséget, hogy Tóth Istvánnak a háborúban készült alkotásai mind megsemmisültek, nem lehet pótolni. Próbálunk okoskodni, és a megtalált illusztrált levelekből kitalálni, hogy milyen képeket, rajzokat készíthetett. A szakirodalmi megállapítások szerint a sajtóhadiszállás és hadifestők tagjainak kerülniük kellett a háború borzalmainak nyers bemutatását. A kutatások bebizonyították, hogy ezzel az elvárásrendszerrel azonosultak azok a művészek is, akik katonaként átélték a borzalmakat, jóllehet nekik nem kellett volna alkalmazkodniuk az sajtóhadiszállás propagandaigényeihez. Az látszik körvonalazódni, hogy nincs jelentős szemléleti különbség a harcoló képzőművészek és a hadifestők látásmódja között. Ennek egyik magyarázata a belső öntudatlan cenzúra, de ahogy több európai példa is rávilágít, a művészek egy része a háborús élményeket csak bizonyos idő távlatából tudták feldolgozni.²⁴

Itt elég csak megemlítenünk Otto Dix német expresszionista művész nevét, aki majdnem megszakítás nélkül végigharcolta a nagy háborút. Az összeomlás után készített képeivel brutális őszinteséggel, fekete humorral, morbid iróniával rögzítette az eltorzult, meggyötört, félrevezetett, kiábrándult emberek állapotát. Mindenkinék tükröt akart tartani korának szégyenéről, az ember állatiasságáról.²⁵

Tóth István a világgégés után nem festette ki magából a háború borzalmainak a feszültségét, legalábbis nem tudunk róla, nem maradt fent ilyen jellegű alkotása. Csak reménykedni tudunk abban, hogy Prágában mégsem esett az enyészet áldozatául az a sok műalkotás, amelyet a fronton készített. Kelemen Lajos is csak feltételesen beszélt erről naplójában. Addig is, ameddig valami csoda folytán,

²² A Sokol egyesület a 19. század közepén alakult Csehországban, kezdetben összetartó gerincűl a testgyakorlást jelölte meg, később a cseh ifjak nemzeti öntudatának az erősítését is szolgálta, és gyűjtőtábora lett az osztrák uralommal elégedetlen cseh megújítási mozgalom híveinek. A mozgalom Csehországból előbb Szerbiába, majd Szlovéniába és Horvátországba is elterjedt. Bővebben lásd: http://dda.vmmi.org/kal1934_09_13 (Utolsó letöltés 2016. január 15.)

²³ Sas Péter: *Az erdélyi festészet lírikusa, Tóth István*. Kolozsvár, 2004. 10–11.

²⁴ Róka Enikő: *Művészek a háborúban. Rubicon* 2015/1. 53.

²⁵ S. Nagy Katalin: *Otto Dix: Idős szerelmespár*. <http://arnolfini.hu/arnolfini-szalon/snk-otto-dix-idos-szerelmespar/> (Utolsó letöltés: 2016.január 22.)

amit magunk teremtünk, előkerülnek a képek, álljanak itt a levelek, olvassuk és szemléljük, gyönyörködjünk bennük.

Kedves Buba.

1916. máj. 24.

Látja kedves kis Buba nekem van itt egy ilyen kis bábum, amelyiket azért küldtek nekem, hogy vigyázzon rám.

Nohát vigyáz is, mindig nálam van, hogy el ne vesszem valahol. Tegnap is jött egy csúnya ágyúgolyó Tóth István bácsi épp lakást csinált egy árokban az embereknek, ziiúú, bumm, és bizony, ha le nem kapom a fejem hát belé megy egy ekkora golyó.

Hát bizony az nem lett volna jó, mert igen messzire elmentem volna.

Az ilyen apró golyók egy nagy üres kerek acél skatulyából jönnek ki, csúnyán sírnak, mint a rossz gyerekek.

A katona bácsik megkeresték azt a nagy acélt, aztán Tóth István bácsi most virágot tart benne.

Ilyen, ahogy itt lerajzoltam. Úgy-e, hogy díszíti ám az ilyen a szobát.

Legközelebb majd megírom, hogy készítik a katona bácsik a lövészárkot. Addig is az Isten megáldja, apját üdvözlöm, anyukának és a Buba kezeit csókolom Tóth István.

Borítékon:

Kelemen Bözsike úrleánynak

Kolozsvár Trefort u. 15. sz. II. e.

Ungarn [Magyarország]

K. u. k. Infanterie regiment v. Borojević Nr. 51. 4. Feldbatallion [a Borojević vezette 51. számú császári és királyi gyalogezred, 4. tábori üteg]

Feladó: Tóth István hadnagy I. R. 51. 14. k. Feldpost: 37. [51. számú gyalogezred, 14. század, 37. tábori posta]

Kedves Buba!

1916. okt. 1.

Emlékszik úgy-e Buba, hogy én megígértem magának, írni fogok és rajzolni is egyet, s mást. Úgy-e nem haragszik a Buba, hogy ilyen későre váltom be az ígéretem.

Leírom, hogy hogyan mennek a katona bácsik pihenni is egy-egy kicsit.

A katona bácsik egy rúdra teszik a nehéz ládát és úgy cipelik, nagyon kell ám vigyázniok, mert kézigránát van benne és bizony fel is robbanhat, megmutatom azt is, hogyan használják.

Jönnek az oroszok, aztán hagyják, hogy jó közel merészkedjenek. Akkor veszi az András káplár bácsi a kézigránátot, odavágja az oroszhoz, s mindjárt vagy elszaladnak, vagy meghalnak.

Né milyen nagy bajusza van az András bácsinak. Ez már aztán ember.

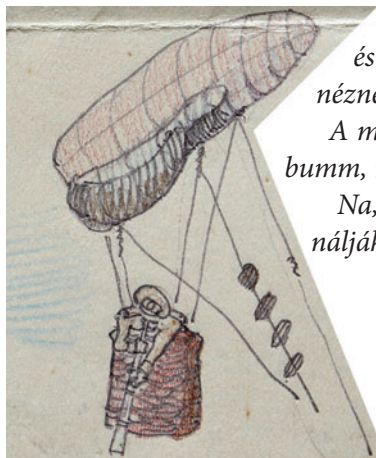

Okt. 4.

A Buba csodálkozni fog, hogy olyan későn fogtam újra a levélhez, de igen sok dolgom volt, mert a katona bácsik kicsit ellustulnak benn a lövészárokban és kell egy kicsit execíroztatni őket, szépen elmegyünk jó messzire, hogy az oroszok még ágyúval se tudjanak odalőni, aztán kiállítunk 2 Pontot, egyik a repülőre vigyáz, hogy nem csinál-e az orosz valami csúfságot, a másik a ballonokra, amiket a katona bácsik hurkákknak, hólyagnak neveznek. Ha jő egy orosz repülő, itlo marsch, be az erdőbe, mert ledob egy bombát és baj lesz belőle.

Így figyel egy katona bácsi egy fa alól, hogy idejében szólhasson, ha orosz repülő jön.

Ez a húrka nagyon, de nagyon magasan van, és olyan messzi ellát, mintha Buba a főtéri toronyból nézne.

A muszka lenéz, hogy mit is csinálunk, aztán bumm, bumm, már ott az ágyúgolyó.

Na, azt is megígértem a Bubának, megírom, hogy csinálják a lövészárkot. Először a katona bácsik vesszőt

hoznak, persze csak éjjel lehet, mert akkor nem lát a muszka.

Azután szépen beverik a karókat és olyan ügyesen összefonják, akár a kosarat. Aztán ráteszik a puskát, golyót és szépen várjuk, mikor jön már az orosz, majd rájuk verünk, hogy csak úgy sírhat.

Az a szép kicsi skatulya azért van a puska mellett, hogy a golyó meg ne ázzon. A kis karikára a katona bácsik neve van felírva.

Na, most már nem rajzolok többet, mert akkor sohasem leszek kész vele.

Én egészséges vagyok és apjától tudom, hogy a Buba is egészséges, nincsen semmi baj. Mi mindent szokott mostanában csinálni. Anyuka, hogy van. Apja haza ment-e már.

Nem is tudom micsoda érdekes dolgot írnak még a Bubának, be is végzem. Anyukájának a kezét csókolom. Apukáját és mindnyájukat szeretettel üdvözlöm és a Bubát sokszor csókolom Tóth István.

Így fog maholnap Tóth István hazamenni szabadságra és meglátogatni a Bubát.

Borítékon:
Kelemen Bözsike úrleánynak
Kolozsvár Trefort u. 15. sz. II. e.
Ungarn [Magyarország]

K. u. k. Infanterie regiment v. Boroević Nr. 51. 13. Feldkompagnie [A Boroević vezette császári és királyi gyalogezred 13. tábori százada]

Feladó: Tóth István hadnagy I. R. 51. 13. k. Feldpost: 37. [51. gyalogezred, 13. század, 37. tábori posta]

Kedves Buba!

1917. febr. 22.

Olyan rég megígértem már, hogy írni fogok egy hosszú levelet a téli háborúról, de tudja kedves Buba a katona nem mindig azt csinálhatja, amit ő akar, hanem azt, amit parancsolnak. Azért késett hát a levelem.

Bizony itt tél van, komoly tél és ha kérdezné mit csinálunk, fázunk, fázunk. Tudja van egy csúnya szél, amelyik a jó Isten tudja, hogy, hogy nem, mindig szem-

be fúj az emberrel, kész²⁶ csoda, a hold is segít neki, nem olyan szép mosolygós bácsi, hanem olyan csúnya, felfútt pofájú rossz képe van. Haragszunk is rá, mert mindig hidegebb van mikor világít. Nem tudjuk miért haragszik ránk. Ilyenkor aztán rosszul esik ki-

menni szolgálatba, de jól felöltözik Tóth István, csak az orra hegye látszik ki a sok ruhából, de bár az se látszott volna, mert egy kicsit megfagyott most olyan, mint az érett paprika.

Az a csúnya Hold is segít a szélnek.

Úgy-e, milyen csúnya Tóth István.

Vajon az a nagy mordály mi lehet az övében. Világító pisztoly. Éjjel mikor nem látunk, halljuk „Ha ott valami furcsa zaj van”. Nosza elő a pisztolyt bele egy golyót, kilőjük és olyan szép világosság van egy darabig mint nappal. Aztán még muffja is van Tóth Istvánnak, jó meleg, mégis mindig fázik a keze.

Mivel fűtünk, ez a nagyobb kérdés. Errefelé kimennek a katona bácsik, szét-
néznek, ni ebben a faluban van még 90 néhány fa.

²⁶ A levélszöveg nehezen olvasható e helyen

„Mozgás katona, mert jön az őrnagy úr.” „Iszkolnyi”

Igaz a faluból semmi nem látszik, nosza rajta neki, vágni a fát.

Ezt nem szabad, van is szaladás, ha egy tiszt jön. Benn aztán szépen fel-darabolják, szétosztják, s van egy kis meleg. Szépen körül ülnek, állják a kemencét, úgy hívják „Schvarni kályha”.

Pipázgatnak, beszélgetnek, főznek, csizmát szárítanak.

„Ne sajnálja be a fát, nem a miénk.”

Az egyik félszemmel betűzgeti, mit ír az asszony. Inf. Kerekes pedig foghegyről a pipájával aszondja: „Az ördög vinné el ezt a széllal bélelt országot.”

Jön az este, kezd mozgolódni a társaság. Bekiáltják „Erste Nummer” a lakásokba, ez azt jelenti, hogy szedelőzködnek az egyes számú postok, felhúzzák a Post bundákat, szalmapapucsot, szépen libasorban kimennek és felállnak a helyükre.

Ilyenek a katona bácsik mikor kimennek postoknak. A szalmapapucs azért van, hogy ne fagyjon meg a lábuk. Olyan minden baka, mint egy nagy gömböc, csak a szeme látszik ki a sok pokróc, hósipka, prém, keszkenő és egyebekből.

A muszkák épp így kell, hogy legyenek, fáz-
nak, mert nem lövöldöznek, szépen békét hagynak.

Aztán kijön a generális úr is a lövészárókba,
szép nagy bácsi, van olyan vörös pánt a nadrágján.
Olyan a „Stellung” [testtartás], mintha kinyalták
volna, megkérdezi látsz-e valamit fiam. „Igen, egy-
két muszkát.” No csak vigyázni, és kap egy cigaret-
tát. Vajon mi lehet az a kicsi akasztófa ott a post
mellett. Mikor az oroszok gáztámadást akarnak
csinálni, megütik azt a darab vasat, jobban mond-
va vasúti sínt a
posztok, az messzire
elhallatszik és felte-
szik a gázmaszkát a

bakák, s jöhet most a gáz, úgy ahogy akar. Fúj, mi-
lyen csúnyák benne, mint az ördögök. Vajon ki mon-
daná, hogy ez Inf. Kardos István. Úgy-e, hogy senki.

Még egyet, láthatja Buba, hogy minden katona
bácsin ott lóg egy barna tarisnya, mit gondol mi van benne? Nem elemózsia, jóféle
hazai, hanem jó golyóbis az oroszoknak. No most az Isten megáldja. Legyen jó meg
vidám csókolja Tóth István.

Borítékon:

Kelemen Bözsike úrleánynak

Kolozsvár Trefort u. 15. II. e.

Ungarn [Magyarország]

K. u. k. Infanterieregiment von Boroevic Nr. 51. 15. Feldkompagnie [A Boroevic vezette
cs. és kir. 51. gyalogezred 15. százada]

Feladó: Tóth István hadnagy K. u. k. I. R. 51. 15. Komp.

Feldpost: 37. [Cs. és kir. 51. gyalogezred, 15. század, 37. tábori posta]

[1917. március. 31.?)

Boldog húsvéti ünnepeket kíván és csókolja Tóth István bácsi.

Borítékon:

Kelemen Erzsike úrleánynak

Kolozsvár Trefort u. 15. II. e.

Ungarn [Magyarország]

K. u. k. Infanterieregiment von Boroevic Nr. 51. 15. Feldkompagnie
[A Boroevic vezette cs. és kir. 51. gyalogezred 15. százada]

Feladó: Tóth István hadnagy K. u. k. I. R. 51. 15. Fkomp.

Feldpost: 617. [Cs. és kir. 51. gyalogezred, 15. század, 617. tábori posta]

Kedves Buba!

918. márc. 7.

„Mindenkinek lógott az orra.”

Régóta készülök már Bözsikének egy képes levelet küldeni, de tudja az ember nem azért katona, hogy mindent úgy csináljon, ahogy jól esik, mert bizony, ha úgy lenne, akkor mindenki hazautazna és senki sem lenne, aki háborúzzon.

Szép rendben leírom most, amikor már mi is egy-két hét múlva kimegyünk a frontra, hogy s mint töltöttük el az időt.

Bizony mikor kiszálltunk a vonatból úgy volt mindenki mintha az orra vére folyt volna. Nincs rosszabb, mint a jó kényelmes út után kiszállni a meleg kocsiból.

Hát még mikor megmutatták, hogy ahhoz a hosszú hegyes tornyú faluhoz kell menni.

„Hű, de vékony nyele van annak a templomnak.”

Bizony kicsit messze volt. Hallottunk mindenfelé harangokat olyan jól esett a füllünknek, elszoktunk Prágában tőle.

„Hű, de vékony nyele van annak a templomnak.”

No, de nincs olyan hosszú út, aminek a jó bakancsos ne érne a végére. Mi is szépen megérkeztünk, régi ismerősökkel találkoztunk és már el is felejtettük, hogy rossz kedvünk is volt.

Más-

nap az őrnagy bási „Inspizierolt” [ellenőrzést tartott] (kérdesse meg apjától, mit jelentenek azok a furcsa német szavak, amiket itt írni fogok). Hát bizony nem volt megelégedve, csak any-

nyit mondott „No, majd meglátjuk, jó anyag. Ki fogast ki ágyat cipelt.”

Az Inspizierung [ellenőrzés] után berendezkedtünk, kaptunk egy csomó

üres szobát, no, lakjunk benne. Erre mi kiadtuk a parancsot, így és így kell, hogy legyen, délután megvizsgálom, de a civilaktól nem szabad semmit elvenni, ott hagytuk aztán őket. Volt eszükben szót fogadni, ki fogast, ki ágyat lopott, requirált [hatóságilag lefoglalt], hogy helyesebben mondjam. Szépen kályhát építettek, mert itt semmi melegítő nincs, olyan meleg szokott lenni. Pechünkre most hideg volt. Kémény nincs, bevették az ablakot, és egy kilyukasztott pléhen keresztül dugták ki a kályhacsövet. Bizony délutánra minden szép rendben volt.

„Ez már Zimmer ordnung.” [szobarend]

„A jó baka úgy szalutál, hogy oldalról csak az orra hegye látszik.”

„Az ügyes Infanterist [gyalogos] úgy áll Habt-Achtban [vigyázzállás], mintha orra akarna esni.”

Hétfőn megkezdtük a kiképzést az „Einzelu Ausbildungot” [egyéni kiképzést]. Először a „Habt-Acht” [vigyázzállás], és szalutálást tanítottuk meg, mert bizony a baka a sok háborúsdiba elfelejtette, hogy is kell állni.

„Te disznó mit spekulálsz? Nem akarod összetenni a lábad.”

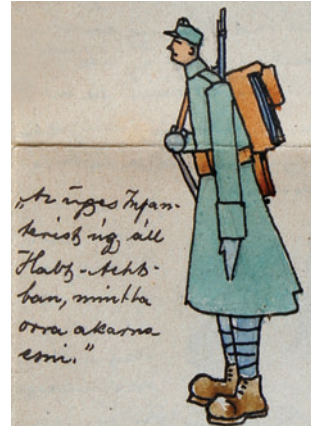
No, ne féljen nem ütöm fejbe azt a szegény embert, csak egy kis „Disciplint”

verek belé. Nem is olyan egyszerű dolog a kiképzés. Az embernek úgy kell beszélnie,

még mikor suttog is, hogy egy szobában, ha úgy csinálna repedjen meg a füle a többieknek. Lám ez a „disznó” (ezt a szót is sokat kell ám használni) is sokat spekulál, nem akarja szépen összetenni egymásmellé a lábait.

Gefreiter [tizedes] Szilágyi már magas akadémiaira tanítja az embereket, hogy kell jobbra fordulni. Buba biztosan azt gondolja még az is vicc? Megnyugtatom vicc bizony még pedig szo-

„Nieder” [feküdj]

Hát ezek mi az Isten csudáját cipelnek, s mik azok a furcsa akasztófák alól.

„Tán csak nem farsangot játszanak a baka bácsik a sok cók-mókkal?”

dobják, és a kis táblákra fel van írva a távolság, hogy tudjuk ki mennyit dob.

„Az Übungs platz” [gyakorlótér]

Hát vajon azok a bütykös botok,

gén rongyba csavart szalma, papíros, azzal verekednek a baka bácsik. Olyan jól mellbe vágják egymást, hogy szinte gyönyörűség nézni, hogy kalimpál az ügyetlenebbik. A másik a fa handgránát [kézigránát], ezzel tanulnak dobni jó messzire, meg célba, hogy milyen jó szerszám, azt már tudja a Buba egy másik levelemből.

morú, látja ez a szegény gyerek is hasra esett. De mit gondol miért. Elárulom ezt a katonai titkot. Freiter úr Szilágyi csak annyit mondott „nieder” [feküdj] s a gyerek már meglapul mint a béka. Igen jó kiképző eszköz. Változatosabbá lehet ezzel a szócskával tenni „Übt” [gyakorold]. Ez addig tart, amíg Szilágyi úr megunja. Nem is hiszi a Buba, milyen fürge lesz utána az ember.

„Rechts-um” [jobbra át]

Úgy-e a baka bácsiknak jól kell tudni szurkálni, ha jön a talián csak „Hurrá!” és már úgy le kell szúrni, hogy rossz legyen neki. Ezért rongyból labdákat, bábukat csinálnak, megtömik jól szalmával és ezeken tanulják, hogy kell fortélyosan szurkálni. Ez pedig „Handgranad” [kézigránát] dobó pálya. A két rúdon azért van drót meg levelek, hogy jó magasra

meg kis fapotyolók, mitől jók. Az egyik a „Fechtstange”

[vívórúd] egy darab egyenes karó, a vé-

„Püff neked Poptján.”

Így telik el vígan 8 hét, a baka bácsik szépen kigömbölyödnek a jó ételtől, a manázsétől [ellátmány, menázsi], már a sapka is alig fér rá a fejükre úgy megokosodtak, jön megint most már egy nagyobb úr, az ezredes úr inspizierozni

[ellenőrizni], megdicséri a baka bácsikat, meg Tóth Istvánt is, hogy csak úgy hízik a májunkt.

„Ezek a katonák igazán gárdisták, gratulálok.”
Örömben a bajonett is átment a jobboldalra.

Most már nincs egyéb hátra szépen kizöldágozni, felvirágozni magunkat és kimenni a frontra megtáncoltatni a taliánt mőresre.

A bakák is nagy urak már ilyenkor, nem is szívnek csak finom cigarettákat, s annyi zöldséget raknak a sapkájuk mellé, hogy egy kecske is jól laknék belőle.

„Eddig a bagó is jó volt.”

Nem is bírunk már ve-

lük, alig várják, hogy kimehessenek és egy pár taliánt fejbe verhessenek.

Inspizierung [ellenőrzés] után szépen összeülnek és elbeszélgetnek menageról [ellátmány, menázsi], fő is a nagy „polenta” (így hívják itt a puliszkát) meg a fájin gulyás, csak káplár Dénes vág olyan szomorú arcokat, mint aki huszár volt és utálja a baka mesterséget.

Igaz itt már szép tavasz volna, de most egy kicsit megkutyálta magát az idő s ilyenkor a baka sokat zúg, mert öröké csak pucoválni kell azt a fene bakancsot. Jól vagyok, tudom a Baba is. Most már várok a Bubától is egy hosszú levelet s rajzoljon is valamit bele. Isten vele csókolja Tóth István.

„Örül a baka, csak az obsitos volt huszár káplár meg a taliánok nem.”

Borítékon:

Nagys. Kelemen Erzsike úrleánynak

Kolozsvár Trefort u. 15. II. em.

Ungarn [Magyarország]

Ausbildungsgruppe der Marschkompagnien der 35. I. D. [A császári és királyi 35. gyaloghadosztály menetszázadi kiképző csoportja]

Untergruppe Nr. III. [III. alcsoport]

Feladó: Tóth István Lt. 2/XXXVI. I. R. 51. [Tóth István hadnagy. XXXVI. menetzászlóalj, 2. század, cs. és kir. 51. gyalogezred]²⁷

Ausbildungsgruppe d. 35. I. D.

Feldpost: 359. [35. gyaloghadosztályi kiképzőcsoport, 359. tábori posta]

²⁷ A német kifejezések és a feladói címzések feloldásában nyújtott segítségért köszönetet mondunk Andorkó Júliának, Ferenczi Szilárdnak és Nagy Józsefnek.